

Л 2005
6082 Кз

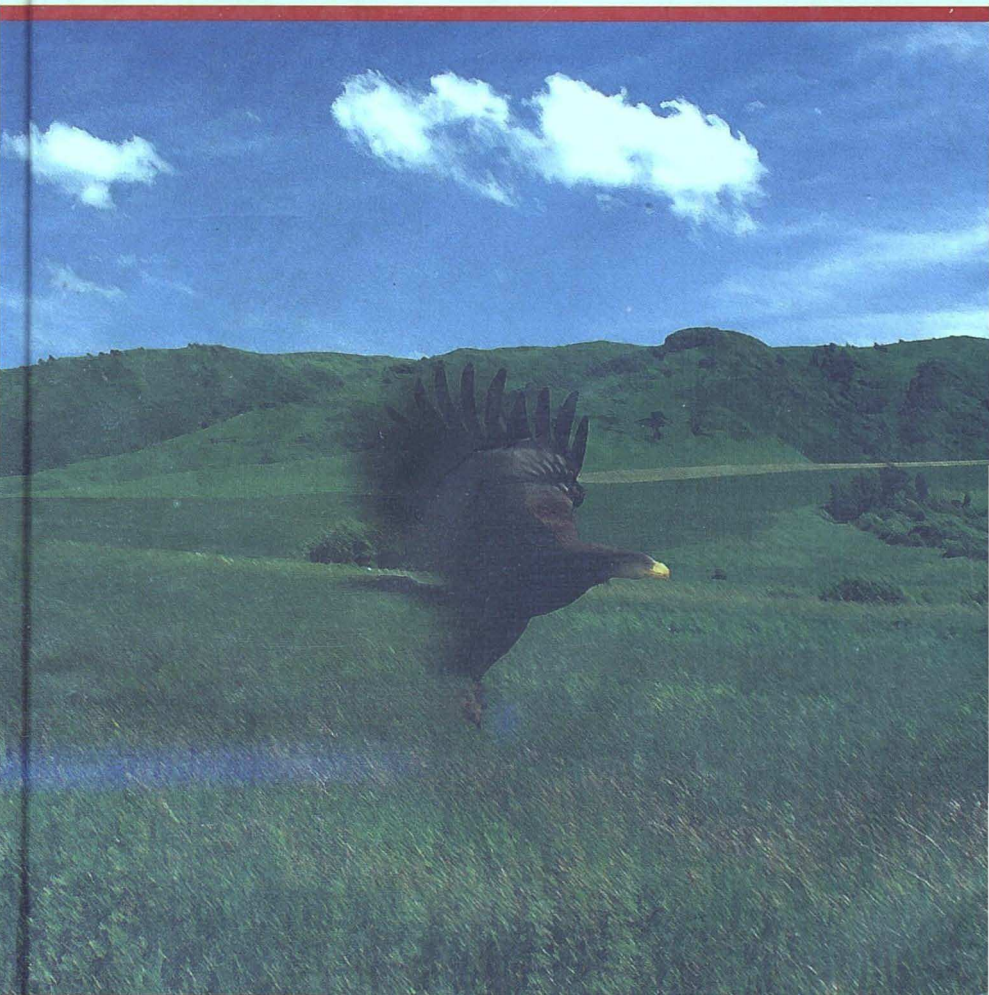
Таңатқан РСАЕВ

Қ

ДАЛА

ДАУЫЛПАЗДАРЫ

Таңатқан РСАЕВ

ДАЛА

ДАУЫЛПАЗДАРЫ

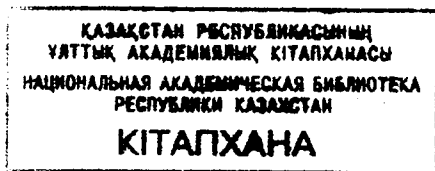
*тарихи очерктер,
әдеби мақалалар,
естеліктер*

Астана
2004

821.572.122-94
ББК 84 Каз 7
Р 77 Р82

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды*

55191

Рсаев Т.

Р 77 Дала дауылпаздары: тарихи, очерктер, мақалалар. — Астана: Фолиант, 2004. — 192 б.

ISBN 9965-619-65-4

Қазақ баспасөзінде 40 жылдан астам еңбек еткен қаламгердің бұл жинағы оның әр жылдарда жазған тарихи очерктері мен әдеби зерттеу мақалаларын қамтиды. Өзі қызметтес болған, өмір жолында кездестірген асыл азаматтар туралы да ой толғайды.

Кітап жалпы оқырман қауымға арналған.

Р $\frac{4702250200}{00(05)-04}$ 04

ББК 84 Каз 7

ISBN 9965-619-65-4

Бірінші бөлім

ЕГЕУЛ
НАЙЗА ҚОЛҒА
АЛЫП

БАТЫР КҮРЕСІНІҢ БАСТАУЛАРЫ

Мен 1979 жылы батыр атамыздың өмірі мен азаматтық тұлғасына байланысты соңғы жиырма-жиырма бес жыл бойы (ғұмыр бойғы десем де болар еді, өйткені, сонау бала шағымнан бастап 1916 жылғы көтеріліс сардарының үзеңгілес серіктері болған әкелеріміз бен аталарымыздың қолдарына су құйып, аттарының тізгінін ұстап, әңгімелерін естіп өстім), жиған-терген материалдарымды қорытындылап көлемді зерттеу мақала жаздым да, Амангелді бейнесін аша түсуге септігін тигізетін біраз жайттарды өзімше жаңа қырынан топшылағандай болған соң, жұрт жүгінетін, салмақты пікір, сара тұжырымын айта алатын байсалды да байламды біреудің таразысына салып алу қажеттігін ескеріп, жаныма Имановтың бел баласы Шәріп ағамызды ертіп, академик-жазушы Ғабит Мүсіреповке бардым. Ғабен көңілді екен, бізді жылы шыраймен қарсы алып, келген шаруамызды білген соң, кешікпей мақаланы оқуға кірістік...

— Шырағым, бір ғана нәрсені берік ұстаңдар. Амангелдінің өз тұлғасы өзіне жетеді. Оны бояп, әсерлеп, әрлеудің, қолдан жасаудың қажеті жоқ, болмаған нәрсені болдыру да, істемеген ісін істетуге де артық. Оның да пәндеге тән артық-кемді қылықтары, мінездері болғанымен, халық басына қаралы күн туып, қасірет шалған шақта ерге тән қайрат танытып, қайыспай көтерген жүгі бір азаматқа жетерлік. Ол елдің — елдігі, ердің — ерлігі сынға түскен кезде қас қақпай жауына қарсы тұра білген, барар жерін, батар жүгін көре тұра, өзінен жүз есе күші басым дұшпанына қасқайып қайрат көрсеткен хас батыр. Және, ол біз қалай қаласақ солай суреттей беретін, қиялдан қоса беретін баяғының Қобыландысы да, Алпамысы да емес. Ол оқығандықтан, өмірден түйгені, көргені көп, алды-артын бажайлай алатын, көзі ашық, көңілі ояу күрескер. Мен бұл туралы талай рет жаздым да. Әлі де айтарым сол. Амангелдінің

өмірін, күрескерлік қызметін зерттеп, бағалауда біржақтылық басым, үстірттіктер көп. Ниет адал, мақтау да жетіп жатыр. Бірақ, дәлдік, дәлелділік сұйықтау. Мәсе-ленің осы жағына көңіл бөлгейсіңдер, — деген еді Ғабен мақаланы талқылай келіп. Ғабеннің “әумінін” алған бұл көлемді материал “Жұлдыз” журналының сол жылғы қараша айындағы он бірінші санында жарияланды.

Шынында да, біз Амангелдіні толық танып болдық па? Алған тәрбиесі, білімі қандай? Кезінде, тіпті, ұры-қары деген жала да жабылған. Мұның мәнісі қалай? Ол кімді қолдап, кімдердің мұң-мұқтажын жоқтады? Сөйтіп, өзінің азаматтық тұлғасын асқаралы Алатаудай биікке көтерген күрес жолына қалай түсті? Оның әлеуметтік-қоғамдық негіздері қандай? Не оқыған жүйелі білімі жоқ, өмірден түйгені таяз, әркімнің малын айдап кетіп, сай сағалап жүрген адам ел басына күн туған қиямет-қайым шақта топ жиып, соңына адам ертіп, мың сан қол бастап, қаһарынан қан тамғағ орыс патшасының жарлығына 1916 жылы қарсы шыға алар ма, оның бақайшағына дейін мұздай болып қаруланған жазалаушы отрядтарына тойтарыс бере қояр ма еді? Бұған ертегінің батырларындай жүрек пен білек қана емес, байсалды ақыл, терең білім, сол кезеңдегі соғыс өнерін жан-жақты меңгерген жетік мамандық керек екені белгілі. Амангелді күштері салыстыруға болмайтын жаумен жекпе-жекті тамаша көрегендікпен, іскерлікпен ұйымдастырып, ақыры тізе бүкпей, сол бас имеген қалшы қалған жоқ па! Ендеше, бұл жеңіске қалай жетті, көтерілісті қалай бастап, қалай ұйымдастырды? Жаппан даланы жаңғыртып, бостандық туын көтерген түз қырандарының сыртықы дүниемен байланысы қандай болды? Осы күресте батырдың алдына қойған мақсаты, көксеген арманы, қол жеткізген межесі қайсы? Айта берсек, жауабын әлі толық гаппаған мұндай сұрақтар көп. Бұл Амангелдінің өмірі мен күрескерлік қызметі қызықтыратын барлық адамдар сияқты менің де толық жауап ала алмай, күдіктеніп жүрген жайларым. Бірақ, бұған қарап, халқымыздың ардақты ұлы, ардагер батыры Амангелді Имановтың өмірі, оның күрескерлік қызметі елеусіз, зерттеусіз қалған екен деген пікір тумауы керек. Сонау отызыншы жылдардан бастап Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарихи-этнографиялық үш ғылыми экспедициясы Ұлытау, Жезқазған, Қарсақбай,

Торғай, Қостанай өңірлерін аралап, батырдың 1916 жылғы көтеріліске қатынасқан, көзі тірі қарулас серіктерімен кездесіп, қыруар материал жинап қайтты. Бір өкінішісі, патша үкіметіне қарсы бүкілхалықтық көтерілістің көптеген қырын ашып, оның көсемінің азаматтық тұлғасын айқындай түсетін сол мол материал ғылыми конференциялар мен академия кеңестерінде қорытындыланумен ғана шектеліп, бұқара халыққа жан-жақты жеткізілмей, насихатталмай, архив қорында қалып қойды. Рас, тарихшы Аяп Нұрқанов Торғайдағы көтеріліс тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Бірақ, көп нәрсе, Габен айтқандай, дәлелді тұжырымын таппай, дүдәмал күйінде қалды. Ғалымдарымыз көп ретте публицистикалық сарындағы, мерекелік жалпылама мақтау түріндегі, бірін бірі қайталайтын шолу мақалалардан әрі асқан жоқ. Амангелді туралы пікірлерде нақты тұжырымдар тапшы. Тіпті, бәрін қойғанда, А. Имановтың 1973 жылғы 100 жасқа толу мерекесінің қарсаңында академик-жазушы Ғ. Мүсіреповтің "Социалистік Қазақстан" газетінде жарияланған "Батырдың биік тұлғасы" деген көлемді мақаласынан соң ғана жалпы жұртшылыққа мәлім болған Амангелдінің "Шежіре-кітабының" тағдыры да сол дүдәмал күйінде қалды. Батырдың бізге қалдырған шежіресі мен "Патшалардың һәм қазақтардың тарихы" деген аса құнды жазбаларын зеріттеп, анықтау үшін құрылған беделді ғылыми комиссияның "Бұл жазбалардың авторы – шын мәнісінде ешқандай шүбәсіз Амангелді" деп тапқан тұжырымын ғылым төңірегіндегі адамдар болмаса, жалпы жұртшылық біле бермейді. Комиссия қорытындысы жабық есіктің ішінде, жарияланбай қалды. Ғ. Мүсіреповтің бұдан көп бұрын жарық көрген мақаласы болмаса, басқа ғалымдарымыз "Шежіре-кітап" туралы жұмған ауыздарын ашқан жоқ. Кезінде осы ғылыми комиссияға кірген академиктер: Ғ. Мүсірепов, І. Кеңесбаев, Ә. Марғұлан, С. Бейсенбаев, А. Нүсіпбеков, Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Б. Сүлейменов және С. Есова сияқты ғалымдарымыз көз жұмды. Осы комиссияның ресми, жазба тұжырымы бар ма? Егер жоқ болса, оны жұртқа жариялап, дәлелдеп, тұжырымдап беру көзі тірі ағаларымыздың азаматтық борышы емес пе. Қысқасы, кімнің кім екенін анығына жетіп, ажыратып алу аса қажет болып тұрған қазіргі кезеңде халқымыз білікті ғалымдарымыздан Амангелді Иманов

туралы айғақты дәлелдерге сүйенген, азаматымыздың ақиқат тұлғасын танытатын байсалды тұжырымдар күтеді.

Ғалым А.Нұрқанов Амангелді Имановтың 1873 жылы 3 көкекте бұрынғы Торғай оязының Қайдауыл болысында дүниеге келгенін нақты анықтап берді. Бұған ешкімнің таласы жоқ. Әкесі Үдербай шаруа баққан момын кісі екен, кейін батырдың дұшпандары сонысын мін санап, әжептәуір тілге тиек еткен. Мұның есесіне атасы Иман Кенесары Қасымовтың құрмет тұтатын белгілі батырларының бірі болған, заманында ханнан "Көсем көк", "Боз жорға" деген атақ алған кісі. Кенесарының ең жақын қылыш-кеңесшісі болып, қандай жаугершілікті қиын жағдай туса да, "Боз жорға" келмей бастауға болмайды деп хан кеңесін бастамай, Иман батырды күттіреді екен. Иман сегіз ұл болып өрбитін бегімбеттің қақайынан тарайтын тоғыздың бірі дулаттан туады. Ол да тоғыз ағайынды болған. Осы соңғы тоғыздың бесеуі – Тауық, Иман, Көлбай, Қарауыл, Кейкі батыр болып, кейін "бес батырдың ауылы" атанған да, бегімбеттер бүкіл Терісбұтақ, Дулығалы, Жыланшық бойындағы қыпшақтардың "ұялы тірегі, рулы ордасына" айналған. Ал, Иман батыр бәйбішесінен туатын үлкен баласы Бердәлінің ауылын көшіріп, Кенесары-Наурызбаймен бірге қырғыз соғысына қатынасып, ұрыста ханмен бірге мерт болған. Қазір Алатаудың Ұзынағаш тұсындағы бір тармағы "Иман шоқысы" деп аталады. Ал оның баласы – Бердәлі ұрпақтары осы Ұзынағашты мекендеп қалған болуы керек. Амангелді өзінің "Шежіре-кітабында" дүйім бегімбетті бақайшақтап таратқанымен, өз әкесі Үдербаймен тұстас бауырлары Бердәлі ұрпақтарын тізімге кіргізбеген. Өйткені, өздерінен бөлініп қалған туыстары туралы оның қолында дерек болмаған.

Иманның бәйбішесінен туатын екінші баласы Балықтың үйінде батыр әкесінің садағы, найзасы, айбалтасы, сапысы, шиті мылтығы т.б. қару-жарақтары керегенің басында ілулі тұрады екен. Ендеше, әр нәрсеге құштар, қағылез бала Амангелдінің батыр атасының сол жауынгерлік қаруларын көрген сайын арқаланып, көңіліне өрлік, өжеттік ұялап, жастайынан ерлікті, батырлықты көксеп өсуі сөзсіз. Ата даңқы енді ғана көзін ашып, ер жетіп келе жатқан жасөспірім түгілі бүкіл елге мақтаныш емес пе. Бірақ, кезінде бала Амангелдінің батыр атасы Иманға еліктеп өскені

туралы пікір айтқан тарихшылар шектеулі, келте көзқарастың кесірінен қатал сынға алынып, таяқ жеді. "Хандықты көкसेген" Кенесарының қанды көйлек серігі болған Иман мен халық батырының есімдерін шатастыру дұрыс емес деген келеңсіз пікір немересін атасынан айырды. Тіпті атақты революционер, көрнекті мемлекет қайраткері Әліби Жангелдиннің Амангелді мен Торғайдағы 1916 жылғы көтеріліс туралы жазған естелік-мақаласындағы: "Амангелдінің атасы Иман өз заманында батыр атанып, езілген халықтың қажырлы қамқоры болған, әділдік жолындағы күрестен қандай қиындық болса да қайтпаған адам. Иман қарттың өр бейнесі немересінің жүрегінде өшпес із қалдырды. Сондықтан да ол өз есіміне атасының есімін қосып алып, Иманов болып жазылды" деген жолдар кейінгі басылымдарда қысқартылып қалды. Шындығына келсек, сол кезде Амангелді таптық сезімі былай тұрсын, оң мен солын ажырататын жаста емес, Иманды көрмеген. Баланың білетіні атасының асқар таудай даңқы ғана. Оның үстіне орыс патшасына қарсы Кенесары Қасымов көтерілісін саяси-әлеуметтік жағынан, ұлттық-діни көзқарастан қолдаушылар аз да болған жоқ. Қаншама өлең-жыр, дастандар жазылып, халық арасына тарады. Бұл қозғалыстың алдағы уақытта әділ бағасын алары да сөзсіз. Ал, Иман батыр қозғалысқа біреудің зорлығымен қосылған кісі емес.

А.Имановтың өмірі мен күресін алғашқы зерттеушілердің бірі, көрнекті ғалым С.Брайнин 1936 жылы Н.Тимофеевтің редакциялауымен жарық көрген "Амангелді Иманов" деген кітабында келтірілген "Батырдың әкесі 7 жасында, шешесі 13 жасында қайтыс болды" деген дерегінде елеулі қата жіберген. 1966 жылы Москвада жарық көрген "Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс" деген кітапта "ата-анасынан ерте айрылды" деп, бұл пікірді тарихшы Х.Тұрсынов та қолдайды. Дұрысында, әкесі Үдербай 1879 жылы Амангелді алты жасқа толғанда дүние салған, ал анасы Қалампыр баласынан көп кейін, оның жоқтау жырын айтып, 1926 жылы 78 жасында көз жұмып, қазіргі Амангелді ауданындағы Иманов атындағы совхоздың орталығы Үрпектегі зиратқа жерленген. Біздің бұл болмашы дерекке көңіл аударуымыздың өзіндік себебі де бар. Әкесі ерте қайтқан болашақ батыр еліне қадірлі, еркек басты, сөйлеп кетсе тілге шешен, қажырлы анасының тәрбиесінде өсті. Көз көрген

замандастарының естеліктеріне қарағанда, Қалампыр қара торылау, етжеңді, ер тұлғалы, өр мінезді, өткір сөзді әйел болған. Уәделі еңбек ақысын ала алмаған соң ту байталын мініп, бір қойын өңгеріп қашып кеткен бала Амангелдіден мал даулап келген Таутабай Байсақалұлына алмас пышақты ала ұмтылып:

— Алса, баламның адал ақы, маңдай тері. Осыдан, құла байталға қолың тисін, мына қара пышақ не байталды, не сені жарады. Ноқталы басқа бір өлім, ауыртпалығын өстіп өзім-ақ көрейін. Малың болмаса, Таутабай, сенің басың менің баламның басынан қадірлі емес, — деп, ерге тән қимыл көрсететін Қалампыр ғой бұл. Ол осындай өжеттігімен қоса білімді де болған. Қалампырдың шыққан тегі, өскен ортасы, төркін жұрты Ұлытау, Торғай өңіріне білімдәргұламалығымен танымал болған әулет. Сары ишан әулеті атанған ағалары Бірмағамбет, Құлмағамбет ишандар Бұхарда оқып, арнайы діни білім алған. Құлмағамбет Арыстанұлы мешіт салдырып, кейін оның жанынан медресе ашқан. Әкесі Қақу Қалампырды осы медреседе оқытып, орта білім әперген. Бұл сол кезеңде әйел түгілі көп еркектің қолы жете бермейтін білім. Міне, осы көзі ашық, көңілі ояу, білімді әйел балаларын жастайынан сауаттылыққа баулып, тапқан-таянғанын молдаға тыққыштап жүріп, әжептәуір білім әперген. Амангелдінің 1881 жылы алғаш молдаға барып, мұсылманша төрт жыл оқып, жеткілікті дәрежеде білім алғаны тарихи әдебиетте толық дәлелденген нәрсе. Бұл туралы 1979 жылы "Жұлдыз" журналында жарияланған мақаламызда біз де біраз деректер келтірдік. Сондықтан, бұл жолы мәселенің екінші қырына — А.Имановтың орысша білім дәрежесіне ой жүгіртсек дейміз.

Архив материалдарында Амангелдінің өз дәрежесінде әжептәуір орысша білім алғандығы туралы деректер жеткілікті. Ә.Марғұлан, Т.Елеуов, А.Нұрқанов басқарған ғылыми экспедицияларға берген естеліктерінде батырдың үзеңгілес жолдастары Қайдауыл болысы Шашамбайдың Рахметімен өле-өлгенше айтысып, билік таразысын тең ұстап өткен Иманның Балықтан туған немересі Көшімбектің ауылда ашқан орысша-қазақша мектебінің ұзақ жылдар бойы жұмыс істегені айтылған. Тіпті, 1899 жылы белгілі ағартушы Мыржақып Дулатов өзінің ұстаздық тәжірибесін осы мектепте бастап, орыс тілі, қазақ тілі мен әдебиетінен

сабақ берді деген де сөз бар. Ал, Мыржақып сияқты өз заманының ғұламасы сабақ берген мектеп онша осал болмаса керек. Көшімбек одан соң бірнеше татар мұғалімдерін ұстаған. Кейін мектеп жұмысына Амангелдінің өзі де белсене араласып, орыс-қазақ мектебінің жұмысын жандандыра түскен. Осы жерде ғылыми экспедициялардың құрамында Торғай елінде бірнеше рет болып, жинаған аса бай материалдарының негізінде кандидаттық диссертация қорғаған А.Нұрқановтың мына бір дерегін келтіре кеткен артық емес: "Амангелді өз үйінен, кейінірек Терісбұтақтағы бегімбет ортасынан 4 бөлмелі мектеп салдырып, оған орысша оқу бітіріп шыққан Топашев Исабек деген жігітті 1908-1916 жылдары үзбестен оқытушылыққа ұстады", — деп жазды. Бұл мектеп академик Марғұлан келтірген деректе Садуақас Ысқақов деген кісінің айтуы бойынша алты бөлмелі болған. Бірақ, ғалым осындай аса құнды мағұлматты бізге жеткізгенімен, Көшімбек — Амангелді аштырған мектеп туралы оның замандастарының естеліктеріне ғана сүйеніп, ауызекі әңгімеден әрі аспай, айғақты деректеме келтіре алмайды. Біз осыдан біраз бұрын, 70-жылдардың орта тұсында Қазақ ССР орталық мемлекеттік архивінен аса құнды құжат тапқан едік. Ол Бектепберген Үдербайұлының (Амангелдінің туған ағасының) дуанға жазған арызы. Арыз сол кездегі статистикалық материалдардың арасына түсіп кеткен де, ғалымдардың назарынан тыс қалған. Енді сол жазбаша деректі тағы да бір рет келтіре кетелік:

"Осы жылы біздің 3 ауылдың народный судиялық лауазымдағы сайланған айнабақ ағасы Көшімбек Балықұғылы деген бас адамның қолында балаларын оқытып, білім білдірмек үшін ұстап тұрған ауылының школы бар еді. Содан құдай бір сәт тіл үйренсін деп балаларымызды оқытып жүрген едік. Сол школдағы учителімізді азғырып, штат хақында арыз жазып бер деп, кәпіл әзәзілдік қылып, балаларымызға мезгілімен сабақ бергізбейді. Енді, тақсыр, сізден алдияр өтіп өтінетінім, осы аталмыш сөзіміздің жобасында актысы бар бұзықтарға найғамызға тиісті біз хабар айтуымыздан бір өтініш. Көптен көп өтініп ғарыз берген осы нөмір 3-інші ауыл қазағы дарнай пысық Мاستақұғылы жазар білмеген үшін Бектепберген Үдербайғылы қолым қойдым.

1901-інші жылы 25-інші ноябрь" (ЦГА Каз ССР. Ф.и.-25, ол. 5г. 425л. 17 об.).

Міне, дерек Арызда мектептің балалары "тіл үйренсін" деп ашқан "школ" екені анық айтылған. Екіншіден, ол жаңадан ашылмаған, учителі ауыл адамдарына әбден танымал болып, араласып кеткен, бұрыннан "ұстап тұрған" мектеп. Үшіншіден, онда Көшімбек өз балаларын ғана емес, бүкіл ауыл "балаларын оқытқан". Ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин Торғай өңірінде орысша-қазақша білім беретін мектептер мен қолөнер училищелерін аша бастаған алғашқы жылдары болмағанымен, кәңілі жүйрік, замана ағысымен таныс Көшімбектің бұл мектепті бұдан бес, он, он бес жыл бұрын ашуы әбден ықтимал ғой. Бұл мерзім Амангелдінің жастық шағына тап келеді. Осы мектепті тәмамдаған інілері Есентай мен Сейітқасым білімдерін Торғайдағы екі кластық мектепте жалғастырып, орыс тілін жап-жақсы меңгеріп шыққан. Өзінен екі-үш жас қана кіші Есентай орысша білім алғанда, одан әлдеқайда алғыр да зерек, әр нәрсеге үйірсек Амангелді бұл оқудан тыс қалды дей алмаймыз. Біздің бұл пікірімізді "Амангелді орысша жақсы білетін" деген замандастарының естеліктері де қуаттай түседі. Біз "Шежіре-кітапты" оқу үстінде оның географиядан, астрономиядан, праводан, тарихтан, социологиядан, қоғамтанудан, математикадан, әдебиеттен, грамматикадан әжептәуір білімі бар автордың қолынан шыққан дүние екеніне көз жеткіздік.

Ал, бұл мектептен басқа Амангелдінің білімін көтеріп, орыс тілін үйренетін мүмкіндігі болды ма? Осы жерде Ғабеннің тағы да бір ұлағатты сөзі ойға оралады. "Көзі ашық, көкірегі ояу, ойы ұшқыр, табиғатында алғыр адам үшін көп оқудың қажеті жоқ. Сендер мақтанды демендер, мына мен 1908 жылдан бастап ауылдағы молдада үш жыл оқыдым. Арнайы алған бар сауатым осы. Құдайға шүкір, қазір ғылым академигі болып отырмыз. Амангелді де солай, сауат ашып, тіл ұстартып алған соң, білімін өзінше жетілдірген, өз замандастарынан әлдеқайда озық ойлы азамат дәрежесіне көтерілген" деген еді. Шынында да, батыр атамыздың өмір жолына байланысты архив материалдарын зертей келе оның оқығанынан тоқығаны көп, тағдырмен тайталаста, аласапыран күрес үстінде өсіп, ірі саяси тұлғаға айналғанын көреміз. Дұшпандары неше түрлі қисынсыз жала жауып, патша чиновниктері мен дуан басшыларының көз алдында "суық жүрісті" адам саналған

Амангелді елден ертерек ығысып, бой тасалап, Қарсақбай, Байқоңыр, Алтынжар кеніштеріне барды. Сондағы орыс жұмысшыларымен араласып, тамыр-таныстық қатынаста болды. Қаншама рет түрмеде отырды. 1908 жылғы Торғай жәрмеңкесіндегі қанды оқиғадан соң нахақтан айыпты саналып, түрмеге қамалған Амангелді ауылға:

“Бас қостық тар қапаста орыс-қазақ,
Жатырмыз қандаладан тартып азап.
Біз бұзып темір торлы терезені

Шығатындай күзетші қойды қадап...” — деп, өлеңмен хат жазды. Батырдың түрмеден жолдаған бұл өлеңі Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтының архивінде сақтаулы. Амангелдінің көтеріліс кезіндегі үзеңгі жолдасы Кішібай Байеділов деген кісі: “Орыс тілін артық үйренуі абақтыда жатқан кезінен бері қарай. Бері келе оны молайта түсті. Сөйтіп, Амангелді орысша недәуір сөйлейтін дәрежеге жетті және жан-жақты жаза да білетін еді”, — деп нақтылай түседі. Тап сол кезеңде онымен түрмеде бірге жатқан орыстардың бәрі “қазақшаға судай еді” дей алмаймыз. Өйткені, олардың көпшілігі тентектігінен, немесе, ұры-қарылығынан қамалған жергілікті орыстар емес, саяси көзқарастарының “терістігінен” жер ауып келген “сенімсіз” адамдар, солардың ішінде үкіметке күдіктілері болатын. Амангелді хатының:

“Патша мен қазақ байы бір тілеуде,
Көрсеткен зәбір, зорлық еңбекші елге.

Бәйгеге басты тіну халық үшін

Зор мақсат елін ойлап туған ерге...” — деген жолдары сол түрмедегі “сенімсіз адамдардың” саяси әңгімелерінің ықпалы екені даусыз.

“...Торғай обылысының соғыс губернаторы 1896 жылы ояз бастықтарына құпия нұсқау таратып, Ақтөбе, Қостанай, Ырғыз, Торғай ояздарында 41 “сенімсіз адамның барлығын” және Верныйда туып-өскен, 1887-1892 жылдары Қазанда оқып шыққан бетінде Самарада қызмет істеп жүріп, “сенімсіздік” білдірілген П.В.Добровольскийдің 1894 жылы шеткі Торғай қаласына жіберілгендігін хабарландырып, сол “сенімсіз” адамдардың жергілікті жерлерде кімдермен байланысып, не істеп жүргендерін үздіксіз бақылауды және өзіне үнемі хабарлап отыруды Торғай оязы бастығына ерекше тапсырған. Бұл жағдайларды Амангел-

дінің білуі де, қалды Торғай қаласына жер аударылып келген "сенімсіз" адамдармен 1896 жылы түрмеде бірге отыруы да мүмкін" деп жазған А.Нұрқанов пікірі өте орынды. Егер беріректегі деректерге сүйенсек, 1915 жылдың ақырында Торғай облысына жер аударылып 2609 "сенімсіз" адам келген. Ендеше, Амангелді түрмеде тіл үйреніп қана қоймай, сонымен қатар, оның қанаушы тап туралы түсінігі кеңейіп, саяси көзқарасы жетіле түскен. Ең ақырында, 1914 жылы нахақтан сотталған жолдастарының ісін қуып Петербургқа барғанда жанына елдегі жолдасы Досан Қарабаевты ғана ертіп, тілмәш алмаған. Сол жолы, "Батырдың биік тұлғасы" деген мақаласында Ғ.Мүсірепов жазғандай, Амангелдінің бүкіл орыс "патшаларының тарихын әлдеқандай бір кітаптан аударып алғаны даусыз". Ғабен осы мақаласында, сөз арасында, және бір деректі келтіре кетеді. Ол "Амангелді" фильмінің киносценарийін жазу үстінде 1936 жылы Бейімбет Майлин екеуі Батпаққараға (қазіргі Амангелді ауданына — Т.Р.) барып, батырмен үзеңгі жолдас болдым деген кісілермен әңгімелескенде көбісінің жарығыш ештеңе айта алмағандарына реніш білдіре отырып, бір кісінің: "Амангелді бұйрықтарын орысша жазатын" деген сөзін келтіреді. Шынында да, бізге Имановтың Торғай ояздық соғыс комиссары ретінде қол қойған орыс тіліндегі 4-5 құжаты жетті. Рас, оларды Веденеев сияқты хатшылары әзірлеуі де мүмкін. Бірақ, Амангелді өзі қол қойған құжаттардың мазмұнымен таныспай ма? Ол кездегі қайраткерлердің жауапкершілігі Елтай Ерназаровшылауды көтермесе керек.

Амангелді Имановтың саяси-әлеуметтік көзқарасын толық танып-білу үшін оның осы күрес жолына қалай түскенін екшеп, саралап алудың маңызы зор. Өйткені, ол дуан басылары үшін "сұйық жүрісті" адам атанып, дұшпандарының даттауымен "қарақшы" айдары тағылған кісі. Сол өсек-аяң қалай туды, елдегі әлеуметтік теңсіздікпен жеке күрес бастаған балаң жігіт 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің көсемі дәрежесіне қалай көтерілді, оның күрескерлік санасы қалай оянып, қалай шыңдалды?

Төңкерісшіл батыр, қызыл комиссар тақыр кедейден ғана шығуы керек деген нұсқаумен тарихшыларымыз Иман әулетінің тұрмысын тым сүмірейтіңкіреп жібергені белгілі. Әйтпесе, Кенесарының бас батырларының бірі болған

кісінің қара суға қарап отыруы онша шындыққа келе қоймайтын нәрсе. Оның үстіне Көшімбек сияқты "ауыздыға сөз, аяқтыға жол бере қоймайтын" билері ортасында тағы бар. Амангелді ат жалын тартып мініп, өз қолы ауызына жете бастасымен-ақ өңкей көкжал, қара білек жігіті көп бұл ауылға батылы барып, базыналық жасай қоятындар шыға қоймағаны ақиқат. Өзінің белгілі "Шежіре – кітабында": "1915 жылы 13 мартта 80 ірі қой, 39 бойдақ, 21 ешкі, жамғысы төлден басқа 140 болды" деп жазуына қарағанда оның онша желісі құраған кедей болмағанын көреміз. Ол күнделікті өзгеріп тұратын сойыс малының есебін тіркеген де, жылқы, сиыр, түйе жағын жазбаған. Әйтпесе, азаматы бар әр үйдің ең кемі бір ат ұстағаны сөзсіз ғой. Бұл пікірді Амангелді "Торғай елінің тұрмысында орта шаруа адам" деп, Ғабең ағамыз да қолдайды.

Дегенмен, Иман батыр дүние салған соң басшысынан айрылған, азаматтары әлі жас бұл ауылға жуан сіңір, дәулетті бай, болыстардың көз аларта бастағанын да теріске шығаруға болмайды. Соның салдарынан да әлі бұғанасы қатып, буыны бекімеген Амангелді 14 жасында Таутабай байға жалданып, ағасы Бектепберген Алтынжарға барып кен қазған. Бір жылғы ақадал еңбегінің ақысын ала алмай, бір байталын мініп, бір қойын өңгеріп қашқан Амангелдіні бай "бала қарақшы" атандырады. Бұл аз болғандай, қаз Түркебай тұқымынан қысым көрген Балық өзіне қараған бегімбет, шымболат аталарының кедейлерін бастап, ата қоныстарынан қол үзіп, "Күйеу сай" атанған қырдағы Терісбұтақ бойына ығысуға мәжбүр болған. Бұл Торғай, Жыланшық өзендерінің бойларынан қашық, жері сортаң, суы тапшы, түпкілікті қонысқа жайсыз, қу дала болатын. Бегімбеттер мен шымболаттар өздерінің көз жазып қалған ата қонысы – Торғай өзенінің алқабындағы Доғал мен Қаратартпаға Амангелді атқа мініп, біреу құрметтесе, біреу қаймығатын болған соң ғана, 1903 жылы қайта көшіп келген.

Қалампырдың апасына үйленген жездесі, алтыбас қыпшақ арасынан шыққан Ораз дейтін бай қолғанат қылайын деп қолқа салған соң анасы Амангелдіні соған ертіп жібереді. Бірақ, қағылез баланы қолына түсіріп алған бай оны "туған баламдай көріп ұстаймын" деген уәдесінен тайып, қой күзетгіріш қояды. Бұл қорлыққа шыдай алмаған Амангелді Ораздың бір атын мініп, бір атын жетектеп қашып

кетеді. Ақыры бай малын қайтара алмай, арыз тоғытып, Амангелдіні "кереге" тұтқын етіп, ас-су татырмай, аяқ-қолын кісеңдеп, бірнеше күн ұстайды. Дегенмен, ретін тауып, бала одан қашып құтылады.

Сөйтіп, жастайынан әлеуметтік теңсіздіктің ащы дәмін татып, қуғын-сүргінді көп көрген Амангелді ерте есейіп, атқа ерте мінеді де, енді сол өзі қорлық көрген ауқатты адамдардан кек қайтару қамына кіріседі. Ол осы бағытта, әсіресе, тоқсаныншы жылдарда белсене қимыл көрсеткен. Бұл бастарында мәртебе, қолдарында күші бар бай-болыстардан қуғын көріп, тартысын теңдік, айтысын билік ала алмайтын әлсіз топтан шыққан жеке-дара, жүрегінде оты, білегінде қуаты бар, намыс қуған қазақ батырларының сол замандағы тапқан бірден бір жолы еді. Сол жолға Амангелдінің де соқпай өтуі тап өзі өмір сүрген әлеуметтік жағдайда мүмкін емес-тін. Қазақтың кек қуған өзіне дейінгі батырлары сияқты ол да бай-болыстарға аш бөрідей тиген, бірақ өзіне залалы жоқ өңге жұртқа жанашырлық жасап, ретті жерінде оларды қорғап жүрген.

Заманында үш мың жылқы айдап, Торғай өңірінің аса ірі байы атанған Бектас 1895 жылдың жазында жігіттерін жұмсап, бегімбет кедейлеріне тиесілі бүкіл Төрткөл алқабының шөбін шаптырмақ болады. Амангелді өз тобымен бұларға қарсы шығып, ақыры оларды кейін қайтарады. Осыдан екі жыл өткен соң Мырзабай деген бай жылқысын қапғатып, шымболаттардың егінін жапырып кетеді. Амангелді дауласып теңдік ала алмаған әлсіздер жағына шығып, ақыры олардың астығының құнын өндіріп береді. Сол жылы Тоғызбай Тапқанұлы деген бай бір кездегі өзінің жалшысы Қонысбай Атағожаұлының "Бәйге көк" деген жалғыз атын тартып әкетеді. Амангелді бір топ жігітпен тал түсте бай ауылына келіп, Қонысбайдың атын қайтарады. Сөйтіп, әділдік жолындағы күрестің алғашқы кезеңінде-ақ А.Имановтың өзінен гөрі көптің мүддесін көбірек көздеп, нашарлар кегін қуғанын көреміз. Шамалыға дес бермей, "айттым – алдым, айдадым – әкеттім" деп жүрген жуандардың тап осындай жағдайда, "жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты" дегендей, қылмысты қолдарына ұрып, өрістерін тарылта бастаған адамға өштесуі заңды нәрсе еді. Ақыры, олар кісі өлтірді деген жала жауып, Амангелдіні түрмеге қаматпақ болады. Осыны алдын

ала сезген Амангелді 1895 жылы Терісбұтақтан кетіп, Есіл өзенінің бойын жайлаған арғын, найман жұртына барып паналайды, кейін Ырғыздағы жаппастарға бой тасалайды. Быраз уақыт өткен соң жасырын түрде Торғайға келіп, достары Х.Төкин, О.Тынымов арқылы Николай Токаревпен және Иван Денисовпен танысады. Осында күтпеген жерден полицияның қолына түседі де, екі жыл түрмеде отыруға кесіліп, кейін әлгі азаматтардың көмегімен кінәсіз екендігі дәлелденіп, көп ұзамай босанып шығады.

Амангелдінің біз жоғарыда үзінді келтірген өлең-хатындағы: "Патша мен қазақ байы бір тілеуде..." деген жолдары осы кезеңге саяды. Түрмеде патша үкіметі "сенімсіз" деп айдар таққан адамдармен танысып, саяси білімін әжептәуір көтерген Амангелді енді түпкілікті жаулардың кім екенін, олардың саяси-әлеуметтік, экономикалық түп тамырларын айқын ажыратып, қалған уақытта "халық үшін басты бәйгеге тигуді" өзіне негізгі мақсат етіп қояды.

Бұл кезде халықты әбден басынып, тізгінсіз кеткен ел жуандары Амангелдінің сыртта жүрген, түрмеде отырған уақытын пайдаланып, қорғансыз елге ойына келген қорлықтарын көрсеткен еді. Олар, тіпті, жарлы-жақыбайлардың жайылымдық, шабындық жерлерін тартып алу былай тұрсын, енді кісі өлтіруге дейін барған. Он алтыншы жылғы көтерілісте мыңбасы болған, батырдың үзеңгілес жолдасы Ақмолда Нұрғамысов 1943 жылы Ә.Марғұлан бастаған ғылыми экспедицияға берген сөзінде байлардың "батырдың мал-мүлкін талап, үйін өртеп жібергенін" айтады. Бұл, әрине, жан шыдайтын қорлық емес.

Осы тұста тарихшы А.Нұрқанов зерттеулерінде кездесетін тағы да бір деректі келтіре кеткен жөн. Тілеулі қыпшақтан шыққан Қылдыбай Тоқтыбайұлы деген бай Торғай еліне "кірме", кіші жүз жаппас руының адамы Смағұл Жайлыбайұлы деген кісіні 1903 жылы мойнына арқан салып, атқа сүйретіп, азаптап өлтіреді. Амангелді өзіне жылап келген Смағұлдың екі туысқанына еріп, бір топ жігітпен Қылдыбай ауылына барады. "Әй Амангелді, түбіміз бір тілеулі-бегімбет едік, сенің айдаладағы қаңғырып жүрген жаппастың жырын жырлап келгенің қалай?" – деген болысқа Амангелді: "Әй Рахмет, менің дұшпаным – кім өктем күш қолданып, жауыздық істесе – сол. Мен кім жыласа – соның жағындамын. Менің жоқтайтыным жаппастың ары

емес, жазықсыз өлтірілген кедейдің өлімі..." дейді. Бұл галының ойдан шығарған сөздері деп айта алмаймыз. Өйткені, Амангелдінің жапастардың жоғын жоқтап, ата-ластарына қарсы дауға отыруының өзі-ақ көп нәрсені айғақтап береді. Осыған қа-рап, батырдың енді өз кегі, ата, ру намысының шегінен әрі асып, бүкіл ел қамын ойлап, тек әділдік жолына түскенін көреміз. Осыған орай, біз жоғарыда атаған А.Нұрғамысовтың тағы да бір пікіріне жүгінуге тура келеді. "Амангелді Сүтемген, Шашанбай, Бектас тұқымымен айқаса жүріп, жігіттердің басын қосып, мәжілістер өткізетін. Оның бұл сияқты жиындары тек қана жиналыс емес, ол бай мен болыстарға қарсы қыр көрсеткен, зор саяси маңызы бар, тап күресінің бір түрі еді", — дейді. Жаны бар сөз. Амангелді ендігі уақытта ел жуандарына қарсы жалғыз күресуге болмайтынын түсінген. Сондықтан, топ жиып, ниеттестерінің басын қосып, өз қызметіне әжептәуір ұйымдық сипат бере бастаған. Өйткені, байлардың өздері де Амангелдіге әлдері келмеген соң енді арыз-жаланы сырттан ұйымдастыруға көшкен ғой. Осы тұста он алтыншы жылғы көтерілістің тағы да бір белсенді басшысы, мыңбасы Әлжан Қарабаевтың 1936 жылы Г.Мүсіреповке айтқан мына бір әңгімесі еске түседі. Ғабен оның: "Бай ағамыз (Рахмет Шашанбайұлын айтады — Т.Р.) түү-түү Көкшетау оязында ұры ұстайтын байлармен қолдас болатын. Сол қолдастарының арызымен Амангелдіні Көкшетау оязына екі рет сотқа тартқызғаны бар" деген естелігін келтіреді. Шынында да осындай жала жабылып, "Көкшетау үйезі Ногайский болысының 2-ауылының қазағы Садуақас Сатыбалдыұғылының 1908 жылғы 25 үйінде 3 әгіз ұғырлады деп 1910 жылы 25 мартта берген ғарызы бойынша барып, Кривоозерный, қазақша Саумалкөл (қазіргі Володаровка — Т.Р.) содиясының ғұзырында айтысып, Садуақас Сатыбалдыұғылын жығып" құтылғанын, "және 1909 жылы 22 үйінде Саумалкөл содиясының алдында Қараменде Тақайұғылының дауынан құтылғанын" батырдың өзі де "Шежіре-кітабында" ап-айқын етіп жазып кеткен. Бұл өзін өзі қорғай алатын, сөзі де, білімі де жеткілікті Амангелдінің қимылы. Ол бұдан былайғы уақытта елдегі ауыр тұрмыс пен әлеуметтік әділетсіздіктің негізгі айыпкері деп танып, үкіметтің өзіне қарсылық көрсете бастайды. Сөйтіп, жаңа ғасырдың алғашқы жылдарынан А.Имановтың енді саяси күрескерлік

қызыметі бой көрсете бастайтын сияқты. Торғайда Совет өкіметін орнатуға белсене қатынасқан белгілі большевик Қ.Қойдосовтың айтуынша Н.Токарев пен осында жер ауып келген Қазан университетінің студенті, кейін Торғай советтерінің тұңғыш төрағасы болған Оразғали Асауов осы жылдары дуанда саяси білім көтеру үйірмесін ұйымдастырған. Үйірме жұмысына алғашқыда 17 адам тартылып, Николай және Алексей Токаревтер, Омар Тынымов, Хакімбек Төкин, Әбдірахман Иманқұлов, Қанапия Қойдосовпен бірге Амангелді Иманов та мүше болған. Олар Қатира деген әйелдің үйінде бас қосып, әртүрлі саяси тақырыптарда әңгіме өткізіп, Орталық Россиядағы оқиғалардан тұрақты хабар алып отырған, Орынбор большевиктерімен байланыс орнатқан. Амангелдінің 1908 жылы:

“Бәйгеге басты тігу халық үшін,

Зор мақсат елін ойлап туған ерге ...” — деуі тегін емес. Бұл саяси бағытын анықтап, күрес жолын белгілеп алған адамның сөзі. Сондықтан да ол 1905 жылы Аққұм және Қараторғай болыстарының кедейлерін бастап үкімет салығын төлеуден бас тартады, онымен шектелмей, ояз бастығы Р.Г. Гарфтың көмекшісіне қарсы күш жұмсайды. Ал, 1906 жылы бегіметгер мен шымболаттарға, Қосайға тиесілі Жыланшық, Сорбұлақ және Төрткөл алқаптарындағы шабындық жерлердің шөбін шауып алмақ болған Рахмет Шашанбайұлы, Бірәлі мен Сейіткерей Бектасұлдарының зорлықтарына қарсы күш қолданғаны үшін ояз бастығы Амангелді бастаған 9 адамды айыпты деп тауып, арнайы полиция нөкерлерін жіберіп, тұтқындамақ болады. Бірақ, азаматтарын халық қолдайды да, полиция ауылнайларға батырдың әр қадамын қадағалап отыруды тапсырып, оның 25 шақырым жерден әрі шығуына тыйым салады. Амангелді бұдан кейін 1908 жылғы Торғай жәрмеңкесінде, 1913 жылы Ұлытаудағы жәрмеңкеде қарулы полиция отрядтарымен қақтығысып қалады. Ол осы жанжалдар үшін жауапқа тартпақ болған үкімет орындарына дес бермей, істің аяғы ақыры 1916 жылға ұласады. Ал 1914 жылғы Петербург сапары А.Иманов үшін оның саяси көзін ашып, көп нәрсені тануына мүмкіндік берген ерекше оқиға болғаны сөзсіз. Ол бұл сапарында ақ патшадан, оның үкіметінен біржолата күдер үзіп қайтты. Сөйтіп, Амангелді Иманов

1916 жылғы патша жарлығына байланысты туған бүкіл-халықтық көтеріліске осындай тайғақ кешуі көп, күрделі күрес жолынан өтіп келген еді.

Амангелді батырдың азаматтық тұлғасы, күрескерлік мақсаты, қолбасшылық қызметі осы көтерілістің ұйымдастырылу, туу және өту барысында айқын көрінді. Торғай қазақтарының он алтыншы жылғы қозғалысы тарихи әдебиетте бүкілхалықтық ұлт-азаттық көтеріліс деген заңды да әділ бағасын алғанымен, Амангелді өмірі мен қызметінің осы кезеңінде әлі де болса толық басын ашпаған мәселер жоқ емес. Бірқатар тарихшылар 1916 жылғы оқиғаларды стихиялы түрде, аяқ астынан туған халық қозғалысы деп дәлелдемек болды. Бұл — көтеріліс саналы сипат ала алмады, оның нақты бағдарламасы, ұйымдық бағыттаушы негіздері болмады деген сөз. Рас, Қазақстанның кейбір жерлерінде Ресей патшасы жарлығына байланысты қозғалыстың жай наразылық түрінде, жүйесіз өтуі де мүмкін. Ондай қарсылықтар сондықтан да ұзаққа созылмай, ешқандай жазаушы отрядсыз-ақ, өзінен өзі басылып, елеусіз қалғаны белгілі. Ал, Торғай өлкесіндегі қимылдарды мұндай жеңіл-желпі, жоспар-жосықсыз, шулаған тобырдың әрекетіне жатқызуға, әсте, болмайды.

Біз жоғарыда 1916 жылғы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісінің ержүрек көсемі А.Имановтың зорлық-зомбылық етек алған заманда бастан кешкен қиыншылықтары мен күрес үстіндегі саналы өсу жолын өзімізше дәлелдеген болдық. Шын мәнісінде, Ресейдегі әбден іріп-шіріп, күні біткен патшалық билікке қарсы алаңат күштің дүмпуі Торғайға да жетіп қалған еді. Патша жарлығы лап еткелі тұрған өрттің тұтануына, халық қолындағы кекке толы қайраулы қылыштың қынынан суырылуына ғана себеп болды. Торғайдағы он алтыншы жылғы көтерілісті ұйымдастырушы хандар Әбдіғапар Жанбосынов та, Оспан Шолақов та емес, тіпті дуандағы әлі большевиктер партиясына өсе қоймаған саяси топ та емес, Амангелді Иманов екендігі тарихи әдебиетте басы ашылған нәрсе. Дегенмен, оны әлі де анықтап, көз жеткізе түсетін, жалпылама жұртшылыққа онша мәлім емес бірер мысалмен дәлелдей кетелік.

Жоғарыда біз атаған "Батырдың биік тұлғасы" деген мақаласында жазушы Ғ.Мүсірепов 1916 жылғы Торғай көтерілісінде мыңбасы болған Әлжан Қарабаевтың естелігін

береді. Әлжекең жазушыға Амангелдінің өзін ақылдасуға арнайы іздеп келіп, түн ішінде ауыл сыртында отырып айтқан сөздерін жеткізген:

"...Мен екі болыс елді аралап, зарлап жылаған жұртты көріп келе жатырмын. Майдан жұмысына алынатындар өңкей тақыр кедей сорлылар. Қатын, бала-шағаның шулап жылағанына адамның жаны төзер емес. Болыс-билер кедей балаларын мұрнынан тізіп жатыр. Өздерінен бір адам беретін емес. Барлық істі құдайға тапсырып отыра берсек, құдай төбеңнен ұратын сияқты... Қол жинап, патшаға қарсы көтеріліс жасау керек. Осыны ақылдасқалы келдім. Біраз көзі ашық жігіттер осыны мақұл көрді, — деді Амангелді". Амангелді тап осылайша Әлжанға дейін де біраз адаммен ақылдасып, біраз ниеттестерін ақ патшаға қарсы көтерілуге үгіттеген. Ол бұл ойын алдымен өз руластары, кейін көтерілістің басты ошағы, негізгі қарулы күші болған бегімбеттер (жазалаушы отрядпен соғыста бар ауыртпалықты көтеріп, қолдарына мылтық ұстаған мергендер осы бегімбет жігіттерінен құрылған — Т.Р.) арасына салып, талқылап алады. Ақмолда Нұрғамысовтың айтуына қарағанда, Амангелді шілденің бас кезінде-ақ (патша жарлығы маусымда шықты ғой) Терісбұтақтағы Алтынбай деген кісінің үйінде бегімбет руы адамдарының басын қосып, алғашқы жиналысын өткізген. Бұдан соң осы айдың ақырына қарай Жыланшық бойындағы Бердікей мешітінде Аққұм, Қайдауыл болыстарының қыпшақтары бас қосып, Амангелді Иманов, Әлжан Қарабаев, Кәрбоз Қабақов сөз сөйледі. Осы жиында олар: "19 бен 31-дің арасындағы жастар үшін малжанымызды аямаймыз, қазан-ошақты ортаға салып, бар күшімізбен жауға қарсы белсене шығамыз" — деп ант береді (Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының архиві. 1943 жылғы Ә.Марғұлан экспедициясының материалдары).

Көп ұзамай, қыркүйек айында Қайдауыл болысының Майдамтал деген жерінде бүкіл Торғай оязы болыстарының өкілдері қатынасқан жиналыста патша жарлығына қарсы шыққан халық атынан үндеу-хат қабылданды. Осы жиналыстың ұйғарымымен Атбасарға, Есілге, Көкшетауға, Ырғызға, Торғай арғындарына, Қостанайға, Қарсақбайға, Байқоңырға арнайы адамдар жіберіліп, жақындағы Сарыторғай, Қараторғай, Көртоғай, Жалдама, Қызылжыңғылға

үгітші-насихатшылар кісі ұйымдастыруға аттанды. Көршілес Ырғыздан өкіл келген. Көкшетаудан бұл жиынға 30 адам қатынасқан. Атбасардан Ә.Майкөтов, Қостанайдан Е.Сералин хат жолдап, көтеріліске шығатын халықты қолдайтындықтарын, мүмкіндігінше көмек ұйымдастыратындықтарын білдірген. Қарсақбай, Байқоңырдан 200-ден астам жұмысшы жеткен. Олар азық-түлік, құрал-сайман, қару-жарақ ала келді. Торғай қаласынан ағайынды Токаревтер, Иван Денисов қатынасқан. Бұл ұйымдастыру жиналысы анау-мынау емес, 7 күнге созылды. Осы жиналыста мыңбасылардан құралған соғыс ғұламасының бастығы — сардарбегіне А.Иманов ұсынылды, оның орынбасары — сарғаскер болып Үмен Мұсабаев бекітілді. Олардың үш хатшысы белгіленді. Әр болыстан бір мыңбасы, одан әрі жүзбасылар, онбасылар тағайындалатын болды. Осы тұста Қайдауыл болысы дуан басына: "Маған сеніп тапсырылған болыс тұратын елден көтеріліске қосылған қазақтардың ішіндегі №3 ауылдың барлық қазақтары (кейбір жеке адамдардан басқасы) түгел қаруланып, аты әйгілі Үдербайұлының бастауымен соның соңына ерді, соңғы кезде... ол көтеріліске аттанған барлық қазақтардың бас қолбасшысы болып тағайындалыпты", — деп хабарлады ("Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс". М., 1960, 618-б.). Батпаққара қыпшақтары бұдан кейін қазан айының бас кезінде Досан қопасында бас қосып, мәмілеге келіп алады да, осы айдың ақырына қарай Бөпенің қара суында 6 болыс арғын, 6 болыс қыпшақ, 1 болыс найман жұртының адамдары қатынасқан ұлы жиын өткізеді. Оған 15 мыңға тарта адам жиналған. Бұл айналдырған үш айдың ішіндегі ұйымдастыру жұмыстарының нәтижесі еді. Осы жиында негізгі әңгіме екі мәселе төңірегінде өрбіді: 1) Көтеріліске шыққан халықты әкімшілік жағынан басқару, сарбаздарға қажетті азық-түлік, күш-көлік, қару-жарақ ұйымдастыру, әскер басқармасын құру; 2) Көтерілісті Торғай қаласына шабуылдан бастау және оның әскери әдіс-айласын белгілеу. Жиын қорытындысында Амангелді бірауыздан сарбазбегі болып бекітіліп, мыңбасы, жүзбасы, онбасылар нақтыланды. Бұлардың сыртында хан, оның хатшылары, жалаңқылыштар, елбегілер, билер, хан атасы, тубегі, қазаншы-жасақшылар, пошташылар белгіленді. Сөйтіп, қазан айының ақырында әрқайсысының сар-